

Genocid nad Romima na zagrebačkom području za vrijeme Drugog svjetskog rata

Danijel Vojak, Miljenko Hajdarović, Tena Banjeglav

Izdavač: *Documenta* – Centar za suočavanje s prošlošću

Autor i autorica: Danijel Vojak, Miljenko Hajdarović, Tena Banjeglav

Lektura: Đino Đivanović

Korektura: Nikola Mokrović

Za izdavača: Vesna Teršelič

Projekt je sufinanciran sredstvima Grada Zagreba kroz program podrške javnih potreba u kulturi.

Sadržaj

Iz povijesti Roma na zagrebačkom području do Drugoga svjetskog rata

Ukratko o progonu Roma u NDH

Gdje su sve Romi živjeli na zagrebačkom području?

Čime su se sve bavili Romi na zagrebačkom području?

Progon Roma na zagrebačkom području

Romi sa zagrebačkog područja u logorima

Štefan Nikolić

Stjepan Nikolić

Masovni zločini

Rakov potok

Hrastina

Dotrščina

O razmjerima stradanja Roma sa zagrebačkog područja

Kultura sjećanja na romske žrtve na području Grada Zagreba

Izbor iz izvora i literature

Arhivski i neobjavljeni izvori

Objavljeni izvori

Literatura

Romi u Zagrebu: Prijedlog aktivnosti za osnovne i srednje škole

Prilog 1.

Pravno neobvezujuća radna definicija antiromskog rasizma i diskriminacije

Kratke biografije autora i autorice

Genocid nad Romima na zagrebačkom području za vrijeme Drugog svjetskog rata

Autor: Danijel Vojak

Romi na hrvatskim područjima žive od druge polovine XIV. stoljeća, a njihova je povijest većinom bila obilježena razdobljima progona, represije i nastojanja vlasti da ih se asimilira. Za Rome je posebno teško bilo razdoblje Drugog svjetskog rata, kada su nacističke vlasti i njezine saveznice prema njima provodile politiku genocida. Dio takve politike provodio se i na području Nezavisne Države Hrvatske. Ustaške su vlasti na zagrebačkom području među prvima provele upravo deportaciju Roma sa zagrebačkog područja sredinom 1942. u jasenovački sustav logora, gdje je većina njih bila ubijena. Ubrzo nakon toga zaplijenjena je romska imovina, s ciljem potpunog brisanja tragova njihovog života na ovom području. Gotovo svi Romi sa zagrebačkog područja bili su ubijeni, no unatoč tome, nove vlasti nakon rata nisu komemorirale romske žrtve. Nije im podignut niti jedan spomenik, a po njima nije nazvana niti jedna ulica ili trg. Izostanak interesa za proučavanje romskih žrtava bio je vidljiv i u području historiografije i obrazovnog sustava.

Namjera je ove publikacije istaknuti neka od glavnih obilježja stradanja romskog stanovništva na širem zagrebačkom području za vrijeme Drugog svjetskog rata. Područje koje je obuhvaćeno ovim tekstom odnosi se na povijesno (šire) zagrebačko područje, a koje danas čini područje Grada Zagreba. To je područje u vrijeme Drugog svjetskog rata, unutar Nezavisne Države Hrvatske, obuhvaćalo područje Grada Zagreba i dijelove Velike župe Prigorje. Ova župa ukinuta je u srpnju 1944., a njena područja bila su tada integrirana u Veliku župu Gora-Prigorje. Grad Zagreb imao je izdvojeni upravni položaj i bio neposredno podređen hrvatskoj vladi.

Iz povijesti Roma na zagrebačkom području do Drugoga svjetskog rata

Kako bi se bolje razumjela povijest Roma na zagrebačkom području za vrijeme Drugog svjetskog rata, potrebno je ukratko navesti neka bitna obilježja njihove povijesti od naseljavanja na hrvatska područja.

Romsko stanovništvo nije u jednom masovnom valu naselilo područje Europe, već se to događalo u razdoblju od više stoljeća. Prvi izvori o boravku Roma na području Bizantskog Carstva potječu iz IX. stoljeća, no većina njih se masovnije naseljava na području jugoistočnoeuropskih zemalja u XIII. i XIV. stoljeću. Jedan se dio Roma iz Grčke najkasnije u

XIV. stoljeću doselio na dubrovačko područje, gdje se 1362. u jednom dokumentu spominju kao već naseljeni dio tamošnjeg stanovništva. Ubrzo nakon toga Romi se spominju u Zagrebu (1378.), gdje su obavljali niz obrtničkih zanimanja (mesari i kožari), a u XV. stoljeću se jedan Rom spominje i kao svećenik. O njihovom životu u Zagrebu znamo ponajviše iz sudskih poziva, no može se primijetiti kako su oni bili sastavni dio tadašnjeg kasnosrednjovjekovnog društva. Malo je poznatih podataka o tome kakav je bio njihov život na zagrebačkom području u narednim stoljećima. Iako u početku dobro primljeni na hrvatskim povijesnim područjima, vlasti su od kraja XVI. stoljeća započele s politikom njihove represivne asimilacije. To je značilo da su nastojale spriječiti njihov nomadski način života i prisiliti ih na sjedilački život. Upravo su carevi Marija Terezija i Josip II. u drugoj polovini XVIII. stoljeća donijeli niz uredbi kojima su nastojali represivno integritati Rome u većinsko društvo, braneći im da se nazivaju Romi (već Novoseljaci), oduzimajući im djecu i dajući ih u neromske kršćanske obitelji na odgoj i sl. Na zagrebačkom području primijećen je krajem istog stoljeća sve brojniji dolazak romskih skupina s osmanlijskog područja, što je bila posljedica tadašnjih habsburško-osmanlijskih ratnih (ne)prilika. Zagrebačkim vlastima bilo je stoga naređeno da se navedeni Romi moraju zbrinuti na „način neškodljiv javnoj sigurnosti“. U XIX. stoljeću sve je više podataka o Romima na zagrebačkom području. Tako je poznato kako su u vrijeme revolucionarnih previranja, u srpnju 1848. zagrebačke županijske vlasti propisale protjerivanje nomadskih skupina Roma.

Nisu samo vlasti bile zaokupljene pitanjem regulacije položaja Roma, već i istaknuti gospodarstvenici okupljeni u *Hrvatsko-slavonskom gospodarskom društvu*. Unutar *Društva* je krajem 1880-ih inicirana javna i stručna rasprava o tome kako urediti ono što su tada nazivali „ciganskim pitanjem“. U raspravu su se uključili i gospodarstvenici sa zagrebačkog područja, koji su predlagali mjere poput kolonizacije Roma, što je podrazumijevalo iseljavanje Roma s određenih područja i njihovo naseljavanje na područja koja bi vlast nadzirala pomoću policije. Upravo u studenom 1888. na ovu temu se raspravljalo na zagrebačkom gradskom poglavarstvu, prilikom čega se spominjala potreba da se ponovno vrati praksa šišanja svih Roma kako bi bili vidljiviji u društvu, jer se smatralo da bi se time spriječio njihov boravak na određenom području. Predlagano je prisiljavanje Roma na javne radove čime bi ih se demotiviralo od daljnjeg boravka na ovom području, a sugeriralo se i da bi ih trebalo „trajno stalno naseliti“. Vlasti Banske Hrvatske reagirale su i 1893. donijele novu (sveobuhvatnu) odredbu o Romima, u kojoj su se ponavljale odredbe o protjerivanju nomadskih Roma i mjerama kojima bi ih se prisililo na sjedilački način života. Takvu politiku provodile su i zagrebačke vlasti što je bilo

vidljivo u donošenju odredbe u kolovozu 1910. kojom se Romima zabranjuje ulazak u grad kako bi se spriječio njihov kriminalitet. Zatim je Romima bilo zabranjeno pojavljivanje na sajmovima na zagrebačkom području, jer su ih smatrali odgovornima za prenošenje raznih stočnih i drugih zaraza (poput kolere i boginja).

Nameće se pitanje koliki je bio broj Roma u razdoblju do kraja Prvog svjetskog rata na zagrebačkom području. Na to pitanje i danas je teško precizno odgovoriti, jer se (znatan) dio Roma tada (i danas) nije izjašnjavao pripadnicima vlastite etničke zajednice, već drugih (nerijetko većinskih) zajednica na određenom području. Razlog tome je strah od progona i diskriminacije što neki nazivaju etničkom mimikrijom. Unatoč tome, prvi sustavni i moderni popisi stanovništva na hrvatskim područjima koji se provode od 1880., bilježe da je Roma bilo između 3482 (1880.) i 12.267 (1910.) što je značilo da je njihov udio u ukupnom stanovništvu bio iznimno malen (oko 0,3 %). Prema istim podacima iz popisa broj Roma je na zagrebačkom području (Grad Zagreb i Zagrebačka županija) iznosio između 355 (1880.) i 1626 (1910.) od ukupnog broja popisanih Roma.

Tabela 1. Broj Roma u Gradu Zagrebu i Zagrebačkoj županiji, 1880. – 1910.

	1880.	1890.	1900.	1910.
Županija Zagreb				
kotar Dugo Selo			16	63
kotar Dvor	3		2	
kotar Glina	26		1	69
kotar Jaska	21	47	93	104
kotar Karlovac	71	59	64	164
kotar Kostajnica	8			18
kotar Petrinja	2	44		104
kotar Pisarovina	32	129	98	205
kotar Samobor	36	12		120
kotar Sisak	6	105	60	19
kotar Stubica				55
kotar Sv. Ivan Zelina		43	8	84
kotar Velika Gorica	84	67	108	235
kotar Vrginmost	28	21		15
kotar Zagreb		4	90	164
Kotari	317	531	540	1419
Grad Karlovac	37	43	60	191
Grad Petrinja			1	
Grad Sisak				
Gradovi	37	43	60	191
Ukupno Zagrebačka županija	354	574	601	1610
Glavni grad Zagreb	1	13	4	16
Ukupno Zagrebačka županija i Grad Zagreb:	355	587	605	1626
Ukupno Banska Hrvatska	3482	4893	7207	12.267

Izvor: *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I (-1905.).* Zagreb: Statistički ured Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljske vlade, 1913., 24-35; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije sv. II (1906.-1910.).* Zagreb: Statistički ured Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljske vlade, 1917., 23-24.

Razdoblje između dva svjetska rata iznimno je važno za razumijevanje stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu. U novoosnovanoj jugoslavenskoj državi (od 1929. Kraljevini Jugoslaviji) službeni broj Roma bio je 70.225, a od toga na području Banovine Hrvatske živjelo je njih 14.879. Ovaj broj Roma potrebno je oprezno koristiti jer je vjerojatno da se dio njih nije izjašnjavao pripadnicima vlastite etničke zajednice, zbog već navedenih razloga etničke mimikrije. Na području zagrebačkog kotara bilo je 1931. ukupno popisano 555 Roma, od toga najviše u općinama Sv. Klara, Sesvete i Stupnik. Unutar samih gradskih kotareva, Romi su bili popisani u Žitnjaku, Trnju i Vrbiku.

Broj Roma na širem zagrebačkom području, 1931.

	Općina		Ukupno
Kotar Zagreb	Brezovica	29	555
	Gračani	63	
	Pušća	33	
	Sesvete	99	
	Stupnik	91	
	Sv. Klara	232	
	Vrapče	8	
	Grad Zagreb	Kotar XIII (Žitnjak)	
Kotar XVII (Trnje)		21	
Kotar XVIII (Vrbik)		9	
Ukupno			611

Popis stanovništva proveden 1931. nije bio posljednji popis Roma na zagrebačkom području prije Drugog svjetskog rata. Naime, zagrebačke vlasti su u srpnju 1940. popisale Rome u zagrebačkom kotaru, a ti podaci se donekle razlikuju od popisnih podataka iz 1931. Tako je u općini Sv. Klara popisano 45 romskih obitelji s ukupno 282 Roma, u općini Pušća 10 obitelji s ukupno 28 Roma, u općini Stupnik 8 obitelji s 26 Roma, u općini Zaprešić tri obitelji s 13 Roma te u općini Sesvete 20 obitelji sa 123 Roma. Ukupno je popisano 86 obitelji s 472 Roma. No, niti ovi podaci o broju Roma na zagrebačkom području nisu posve točni, jer prema nekim relevantnim izvorima nisu bile zabilježene romske obitelji u Remetama, Borongaju, Maksimiru, ali i u Garašinskim Novacima, Velikoj Gorici, i dr. No, možemo zaključiti kako se romsko stanovništvo i na zagrebačkom području, kao i na drugim područjima, doseljavalo i selilo te je

otprilike najmanje 500-tinjak Roma živjelo na širem zagrebačkom području uoči Drugog svjetskog rata.

Nameće se pitanje kakav je bio njihov život na ovom području? Gotovo su nepoznati izvori samih Roma koji govore o vlastitom životu pa se nešto više o ovoj problematici može saznati iz zapisa ne-Roma. Jedan od njih bio je Dragutin Majetić koji je 1937. pisao o tome kako su Romi živjeli u zagrebačkom naselju Trnju. Opisao je njihov težak život obilježen lošim stambenim uvjetima, siromašnom prehranom, nezaposlenošću, sumnjičavošću društva i policijskom (žandarmerijskom) represijom:

„...siva celta pričvršćena za kolac i za kola, to je kuća, dom cigana. Ispred šatora dogorijeva klada, a vjetar raznaša pepeo. Stara ciganka na ulazu u šator radoznalo me pogleda, a kada spozna da se zaista netko usmijelio da dođe, nestane u šatoru, da se zatim ukaže lik starog ciganina: iskidane odjeće, nepočesljane kose i neobrijane brade, crnih brkova...(…)...bacim pogled u šator: U kolima leži stara ciganka. Kašljuca. Na zemlji leže vreće- to je ciganski krevet! Dva neoprana tanjura, oko kojih zuje muhe i jedna zardjala žlica - to je pokućstvo ciganskog stana...(…)...saznajem da se njegov djed doselio prije 90 godina u Hrvatsku, te da stalno ova porodica živi u blizini Zagreba. Ne putuju kao ostali cigani, već rade kod 'šodoraša' za komad kruha i koji dinar...(…)...Čime hranite djecu? Skuhala sam čorbu od zelenog lišća i malo kruha ispekla, eto...(…)...pogledam na cigana što leži ispred drugog šatora. U ratu je nastradao. Eto vidite: za rat i vojsku nas priznaju kao ljude, a inače?...Ovdje nas tjeraju od jednog mjesta na drugo. Svi nas mrze, a mi nismo lopovi, ne krademo. Ja još nisam bio u zatvoru. Radio bi, ali nemam što...(…)...tko se brine za nas? Žandari, koji nas proganjaju i nitko više na ovom svijetu...(…)...mali golišanci vrištali su oko nas. Danas još ne shvaćaju svoju sudbinu gorke realnosti. Za njih postoji život slobode, život patnje; na taj se život priučavaju i uče zakon ljudi: 'Cigan mora biti rob!'...“.¹

Sličan opis Roma u njihovom naselju kraj Zagreba objavio je *Jutarnji list* polovinom ožujka 1931.:

„...oko šatora stoje im čitave gomile polupanih stvari, starih posuda, posudja dovučenih

---

¹ Dragutin Majetić, U logoru cigana: 'Skuhala sam čorbu od zelenog lišća'. *Hrvatska Danica* 1 (1937.), br. 5, str. 5.

sa svih smetlišta. Šatori su im smješteni u užasnom blatu i smeću upravo na okuženoj močvari. No koliko god izgleda strašan vanjski izgled njihova obitavališta, mnogo je gori unutrašnji. Tu nema ničega, osim par starih razlupanih sanduka i poderanih krpa. Voda se cijedi kroz šatorska krila i kaplje unutra, po ciganima, koji leže na zemlji...(...)...život im se odvija pod komandom 'kapetana' starog cigana, kojeg svi bez iznimke veoma poštuju. Njegova riječ je odlučujuća i jao si ga onom koji ne poslušaj...(...)...Nama je dobro ovdje gospodine - kaže kapetan - Naučili smo se i teško se rastajemo sa krajem u koji smo se doselili pred nekoliko stotina godina. Kraj toga mi smo dobri radnici, što će posvjedočiti svi okolni seljaci kojima obradujemo zemlju...“.²

Iz postojećih izvora može se primijetiti kako je većina Roma na zagrebačkom području u ovom razdoblju živjela sjedilačkim načinom života te se bavila različitim zanimanjima. Tako se dio njih bavio poljoprivredom što potvrđuje primjer nekoliko romskih obitelji koje su živjele na stupničkom području. One su tamo dobile manju površinu obradivog zemljišta (oko pola rali) agrarnom reformom vlastelinstva Kerestinec. Zanimljiv je primjer romske skupine Koritara koja je živjela polunomadskim načinom života, a njeni pripadnici bavili su se izradom drvenih predmeta za kućanstvo (npr. korita, žlica, vilica i sl.). Oni su povremeno dolazili i na zagrebačko područje. Tako su zagrebačke gradske (općinske) vlasti nakon Prvog svjetskog rata prodale zemljište (šumu pored savskog željezničkog mosta) Koritarima za cijenu od 17.000 kruna. Na tom zemljištu Romi su podigli privremene kuće i tamo su iz drvne mase izrađivali korita. Prema postojećim izvorima dio Roma bavio se trgovinom konjima ili su radili kao nadničari u šumama i na infrastrukturnim projektima.

Zagrebačke vlasti su u međuratnom razdoblju nastavile voditi represivnu politiku prema Romima, a koja je bila dio šire politike državnih vlasti. Dio takve represivne politike odnosio se na odredbu zagrebačkih gradskih vlasti iz 1930. kojom su zabranile boravak Roma na gradskom području. Smatralo se da se na taj način može spriječiti njihovo ugrožavanje sigurnosti i reda za stanovništvo. Slijedom ove odredbe zagrebački redarstvenici sustavno su zaustavljali Rome na Savskom mostu. Istodobno, romsko stanovništvo je s gradskog područja bilo potjerano izvan gradskih granica i to većinom na područje Sv. Klare. Kako se bližio rat, u novinama se sve više izvještavalo o kriminalnom i drugom negativnom djelovanju Roma unutar društva, smatrajući ih opasnošću po red i sigurnost stanovništva. Zbog toga se sve češće moglo

---

² Kl., Rasulo ciganskog carstva. *Jutarnji list*, 17.3.1931., br. 6868, str. 8.

čitati o potrebi rješavanja „ciganskog pitanja“, pri čemu se većinom predlagalo mjere poput protjerivanja Roma i njihove kolonizacije na određenim područjima. Tako su u svibnju 1933. neke novine izvještavale kako je primijećena „panika“ među Romima u njihovom naselju kraj Sv. Klare zbog vijesti da ih se namjerava kolonizirati na području Like. U javnosti se moglo čuti zagovaranje donošenja radikalnih mjera prema Romima, poput sterilizacije, sustavnog iseljavanja, prisilnog rada i sl. *Jutarnji list* je u svibnju 1933. objavio članak naslovljen „Cigane treba prisiliti na prisilan rad, da budu od koristi“ u kojim se navodi kako su Romi

„...parasiti društva, oni po selima prisjače [prosjače] i krađu, ali raditi neće. Treba naprosto prisiliti cigane da rade. Mogu popravljati puteve, ceste i pomoći će na taj način barem zajednici, koja ih još trpi, i ako ne bi smjela više niti trenutka. Tu razularenu, zlikovačku i poludivlju rasu treba snažno pritegnuti i prisiliti je da bude korisna društvu, kojeg pljačka, krađe i ubija, a koje mu daje i inače sve uslove za bezbrižan - makar i ciganski - život...(…)...dosta je bilo trpljenja ciganskog plemena, koja predstavlja konstantnu opasnost za stanovnike našeg sela, pa i grada. Treba stati na kraj toj razularenoj poludivljoj masi, treba je kolonizirati i prisiliti na rad...“.³

Može se zaključiti kako su vlasti i većina stanovništva na zagrebačkom području bili protiv Roma, smatrajući ih društvenom opasnošću te provodeći represivnu politiku prema njima. Slijedio je Drugi svjetski rat, kada se ljestvica represije prema Romima podignula na razinu genocidne politike njihovog istrebljenja.

Ukratko o progonu Roma u NDH

Kako bismo razumjeli genocidno stradanje romskog stanovništva na zagrebačkom području potrebno je ukratko spomenuti širi povijesni kontekst stradanja Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (dalje NDH). Potrebno je napomenuti kako je na hrvatskom području Drugi svjetski rat započeo u travnju 1941. napadom Sila Osovine predvođenih njemačkom vojskom. Slijedila je brza kapitulacija vojske Kraljevine Jugoslavija i okupacija većine njezinog teritorija. Na hrvatskom i bosansko-hercegovačkom području osnovana je NDH predvođena profašističkim ustaškim pokretom pod vodstvom Ante Pavelića. NDH je bila uspostavljena na autoritarnoj politici ustaških vlasti, čiji je cilj bio stvoriti rasno čistu hrvatsku državu. Zbog toga su nekoliko tjedana po osnivanju NDH vlasti donijele rasne zakonske odredbe kojima su diskriminirali

---

³ „Cigane treba prisiliti na prisilan rad, da budu od koristi“. *Jutarnji list*, 9.5.1933., br. 7641, str. 8.

manjinske zajednice poput Židova i Roma. Zatim su državne vlasti svoju represivnu politiku usmjerile prema srpskom stanovništvu te pripadnicima antifašističkog (partizanskog) pokreta predvođenog Josipom Brzom Titom.

U totalitetu represivne politike ustaških državnih vlasti Romi su činili jednu od manjinskih skupina stanovništva koje su smatrane ključnim društvenim problemom u novoj državi. No, nije poznat dokument u kojemu su se ustaške vlasti jasno odredile u politici prema Romima. Vjerojatna je pretpostavka kako ustaše nisu imale određen politički program postupanja prema Romima, već su ga usklađivali s vojno-političkim okolnostima. Prvi korak u politici prema Romima vlasti NDH poduzele su krajem travnja 1941. i to donošenjem rasnih zakonskih odredbi: „Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti“, „Zakonska odredba o državljanstvu“ i „Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda“. Ovim odredbama Romi su bili rasno klasificirani kao nearijevci te im je uskraćeno pravo na državljanstvo, kao i oduzeta osnovna građanska prava. Sljedeći korak dogodio se u lipnju 1941., kada su neke lokalne vlasti središnjim vlastima predložile provođenje kolonizacije Roma. To je ustvari značilo prisilno iseljavanje Roma s određenog područja i njihovo koncentriranje na područja koja bi bila pod policijskom kontrolom. Zavod za kolonizaciju prihvatio je navedenu inicijativu lokalnih vlasti i kao jednu od mjera prije samog njenog provođenja odredio popisivanje svih Roma u NDH. Tako su vlasti nastojale saznati točan broj Roma, njihov teritorijalni razmještaj, imovno stanje i sl. Popisivanje je provedeno od srpnja do rujna iste godine, no do kolonizacije Roma nije došlo, vjerojatno zbog nestabilne vojno-političke situacije uslijed izbijanja antifašističkog ustanka.

Državne vlasti su zatim prilagodile politiku prema Romima provodeći prve deportacije u logore, poput koprivničkog logora Danica. Istodobno, u ljeto iste godine zabilježeni su prvi masovni zločini ustaških vojnih jedinica nad Romima na području Korduna i Banije (Banovine). Do posljednjih dana rata, Romi su bili žrtve masovnih zločina ustaških, njemačkih i četničkih vojnih jedinica. Potrebno imati na umu kako su Romi već od svibnja 1941. bili deportirani u ustaške logore, gdje su mučeni i ubijani. U ljeto 1941. znatan broj Roma sa šireg podravskog područja bio je deportiran u koprivnički logor Danica, da bi nakon njega bili transportirani u jasenovački sustav logora. Upravo je ovaj logor bio središnje mjesto provođenja ustaške genocidne politike prema Romima. Deportacije Roma nastavile su se na određenim područjima sve do sredine 1942., no bile su nesustavne te su Romi često bili kolateralne žrtve masovnijih deportacija srpskog i židovskog stanovništva. No, to se promijenilo 19. svibnja 1942. kada ustaške središnje vlasti, točnije Ministarstvo unutarnjih poslova i Ustaška nadzorna

služba, uz podršku Ravnateljstva za javni red i sigurnost, donose odredbu o provođenju „evakuacije“, što je ustvari značilo deportaciju svih Roma iz NDH u jasenovački sustav logora. U sljedećih nekoliko mjeseci ustaške vlasti deportiraju većinu Roma, nerijetko u teškim uvjetima i najčešće u stočnim vagonima, bez hrane i vode. Po dolasku u logor Romi su bili odvojeni od Romkinja sa djecom, a zatim im je oduzeta imovina. Najveći broj njih bio je deportiran u Ušticu i Gradinu, a unutar logora obavljali su teške fizičke poslove, poput izgradnje nasipa. Romi su, za razliku od drugih skupina logoraša, ubrzo po dolasku u jasenovački sustav logora bili ubijeni.

Iznimku od progona Roma su ustaške vlasti učinile prema „Bijelim Ciganima“, što se odnosilo na muslimansku skupinu sedentarnih Roma, koja je živjela na bosanskom području. Za izuzimanje od deportacije i progona Roma zauzeo se dio muslimanskih intelektualaca uz podršku islamskih vjerskih vlasti, tvrdeći kako se ova skupina Roma mora isključivo smatrati muslimanima zbog njihovog načina života, običaja i dr. Upitno je u kojoj mjeri je ovaj dio Roma bio pošteđen progona, no ustaške vlasti su u ljeto 1941. donijele odredbu o izuzimanju ovih Roma iz njihova popisivanja, a slično su učinile krajem svibnja 1942. izuzimajući ih od deportacije u jasenovački logor. Potrebno je imati na umu kako je dio Roma deportiran u nacističke logore u drugim europskim državama i to kao ratni zarobljenici, za prisilni rad i u koncentracijske logore. Imovina Roma bila je nakon njihove deportacije u logore konfiscirana od strane državnih i lokalnih vlasti. Većina romske imovine bila je prodavana na javnim dražbama lokalnom (seljačkom) stanovništvu, dok je dio davan u vlasništvo ili zakup pojedincima koji su bili odani državnim vlastima, poput vojnih invalida i sl. Na romske posjede bile su smještene i izbjeglice s bosansko-hercegovačkog područja. Sav prihod od imovine bio je uplaćivan državnim i vojnim vlastima što je značilo da je time financirana i njihova genocidna politika prema Romima.

Romi su se odupirali genocidnoj politici ustaških vlasti ponajprije bijegom od deportacija, otporom u logorima i bijegom iz njih. Osim toga, dio Roma sudjelovao je u antifašističkom partizanskom pokretu. Tako je poznato djelovanje „ciganske partizanske jedinice“ u daruvarskoj okolini u drugoj polovini 1942., a djelovanje romskih partizana poznato je i u brojnim drugim partizanskim jedinicama.

Unatoč otporu, brojni su Romi stradali u ratu. Totalitet njihova stradanja teško je precizno ustanoviti, ponajprije zbog nepostojanja primarnih arhivskih izvora ustaških vlasti, koje su krajem rata sustavno uništavale relevantnu dokumentaciju. Dodatna otežavajuća okolnost jest

nemogućnost utvrđivanja preciznog broja Roma na početku rata, imajući na umu kako se popis stanovništva predviđen 1941. nije proveo uslijed izbijanja Drugog svjetskog rata. U prvom poslijeratnom popisu iz 1948. ukupno je popisano samo 405 Roma na području Hrvatske i 442 na području Bosne i Hercegovine. Iz toga su vidljivi razmjeri stradanja romske zajednice koja je na području NDH gotovo u potpunosti demografski uništena. Zbog navedenih razloga se broj ubijenih Roma u NDH temelji većinom na procjenama, između 15.000 i 30.000.

Gdje su sve Romi živjeli na zagrebačkom području?

Romi na zagrebačkom području bili su pogođeni istom genocidnom politikom ustaških vlasti kao i na cjelokupnom području NDH. Na ovom području je prema podacima iz popisa stanovništva iz 1931. živjelo 611 Roma, a možemo pretpostaviti kako je broj Roma početkom Drugog svjetskog rata bio znatno veći. Koliki je točan bio taj broj teško je reći, jer se predviđeni popis stanovništva u travnju 1941. nije proveo uslijed izbijanja rata.

Prema dostupnim izvorima mogu se utvrditi lokacije unutar zagrebačkog područja gdje su živjele brojnije romske zajednice. Potrebno je podsjetiti kako su zagrebačke vlasti 1930. donijele odredbu o protjerivanju Roma s gradskog područja što se zasigurno odrazilo na njihov broj na samom gradskom području. Vjerojatno najbrojnije (najveće) romsko naselje bilo je na području Dubrave. Poznato je da su romske obitelji Jurković, Udorović, Šajnović i Tomaško živjele u Sesevskim Selima, a Romi se spominju i na području Sesveta, Resnika, Resničkoj Trnavi, Hreliću, Bukovcu i Gračanima. Romske obitelji Nikolić i Štefanović živjele su u Granešinskim Novakima i Granešini. Nekoliko članova romske obitelji Maleković i Šajnović živjeli su u Šašinovcu. Romi se spominju i na području Bereka (općina Vrapče), Stenjevcu (Savskoj opatovini), Opatovini, Remetama (Čretu), Jarunu, Kupinečkom Kraljevcu. Izvan gradskog područja Romi su u većem broju živjeli u Sv. Klari, Odri (Obrežu), Ivanjoj Reki, Hudom Biteku i Lazinama.

Čime su sve bavili Romi na zagrebačkom području?

Romi na zagrebačkom području bavili su se različitim zanimanjima. Dio njih bavio se zemljoradnjom i stočarstvom, trgovinom konjima, prijevozom, sviranjem i dr.

Progon Roma na zagrebačkom području

Za Rome na zagrebačkom području Drugi svjetski rat započeo je donošenjem rasnih zakonskih odredbi krajem travnja 1941. Time su izgubili pravo na državljanstvo, jer su rasno definirani kao nearijevci. Slijedio je prijedlog Zavoda za kolonizaciju o potrebi provođenja kolonizacije Roma u NDH, a kao mjera u toj provedbi Ministarstvo unutarnjih poslova odredilo je provođenje popisa romskog stanovništva. Tako je 3. srpnja 1941. Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu objavilo „oglas“ u kojem je propisalo popisivanje Roma:

...odredbom Ministarstva unutrašnjih poslova od 3. VII. 1941. broj 13542 Pr. M.U.P. – 1941 imadu se popisati svi cigani obojeg spola, kao i djeca koji borave stalno i nestalno na području grada Zagreba bez obzira na zanimanje. Obzirom na to pozivaju se svi cigani, koji borave na području grada Zagreba, da se radi popisa prijave kod Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, Gjorgjićeva ulica br. 4 u katu soba br. 12 i to dana 22 i 23 srpnja o. g. od 16 do 19 sati...“⁴

Popisivanje Roma na zagrebačkom području provedeno je u srpnju 1941. Sesevetske općinske vlasti izvješćuju 20. srpnja 1941. o Romima na svom području, pritom predlažući zagrebačkim kotarskim vlastima preseljenje i kolonizaciju svih Roma kako bi se time od njih „očistilo“ ovo „čisto hrvatsko područje“. Općinske vlasti u Stenjevcu su tri dana kasnije predložile zagrebačkim kotarskim vlastima „odstranjenje“ svih Roma i zapljenu njihove imovine. Zanimljivo je kako su vlasti pritom kao razlog „odstranjenja“ Roma navele njihovo ugrožavanje reda i opće i zdravstvene sigurnosti stanovništva, poput širenja zaraznih stočnih bolesti. Zatim su pojedine općinske vlasti izvještavale o broju Roma na svojim područjima. Općinske vlasti u Remetama izvijestile su 23. srpnja 1941. kako se na njihovom području nalazi jedna romska porodica Nikolić, koja je stalno nastanjena na svom posjedu te se bavi prijevozom robe. Druge općinske vlasti u Sv. Klari, Zaprešiću, Brezovici, Stupniku, Vrapću, Pušći i Brdovcu poslale su popis Roma sa svog područja, dok su općinske vlasti u Markuševcu, Šestinama i Kustošiji izvijestile kako na njihovom području ne žive Romi.

Ustaške su vlasti na zagrebačkom području na temelju provedenih popisa romskog stanovništva dobile ključne informacije o njihovom broju, teritorijalnom razmještaju i imovnom stanju. Nije poznato da su Romi s ovog područja bili deportirani u logore sve do donošenja odredbe od 19.

---

⁴ „Cigani s područja Zagreba moraju se prijaviti“, *Hrvatski narod*, 19.07.1941., str. 7.

svibnja 1942. o sustavnoj deportaciji svih Roma u jasenovački sustav logora. Nakon ove odredbe zagrebačke vlasti su među prvima u NDH organizirale i provele deportaciju Roma. Ona je započela naredbom Zapovjedništva ustaške nadzorne službe 26. svibnja 1942. prema Redarstvenoj oblasti za Grad Zagreb, u kojoj je navedeno da se cijela zagrebačka okolica „očisti od cigana“ i to da se „bez ikakvog postupka“ imaju žurno „odpremiti u sabirni i radni logor Jasenovac“. Zanimljivo je kako se ova naredba trebala „žurno“ provesti, jer se nastojalo da se u tjedan dana svi Romi iz zagrebačke okolice otpreme u jasenovački logor. Dva dana kasnije Kriminalni odjel Redarstvene oblasti za Grad Zagreb proveo je deportaciju 69 Roma u jasenovački „sibirni i radni“ logor. Jasenovačke logorske vlasti potvrdile su 29. svibnja 1942. prijem Roma sa zagrebačkog područja. U sačuvanom popisu deportiranih Roma navedeni su isključivo muškarci, bez žena i djece. No, logično je pretpostaviti da su bile deportirane i Romkinje s djecom, ali su u popisu navedeni samo Romi kao vođe domaćinstva. Zatim je iz popisa vidljivo da su deportirani Romi iz Grada Zagreba i okolnih područja, poput Remeta, Stenjeva, Vrapča, Samobora, Odre, Bistre, Sv. Klare, Resničke Trnave, Granešine, Bukovca, Sesveta, Dugog Sela i dr. Većina Roma bila je oženjena i posjedovala je jedna kola s konjem. Najmlađi deportirani Rom imao je 13 godina, a najstariji 78 godina.

Kako se sama deportacija provela, vidljivo je na primjeru Roma iz naselja Žitarka, koje se nalazilo unutar općine Stupnik. Tamo je živjelo nekoliko romskih porodica, točnije, prema podacima iz popisa romskog stanovništva koji je bio proveden 14. srpnja 1941. ukupno je bilo popisano devet romskih obitelji s ukupno 30 Roma. Prije rata stupničke vlasti promišljale su o mogućnosti kolonizacije (ili iseljavanja) Roma s tog područja. No, to nisu provele, već su samo popisivale tamošnje Rome, koji su se većinom bavili zemljoradnjom ili su radili kao nadničari u obližnjoj šumariji i na održavanju cesta. Iz toga bi se moglo zaključiti kako su oni bili dobro integrirani u lokalnu zajednicu. No, zagrebačke kotarske vlasti su 6. svibnja 1942. uputile upit stupničkim općinskim vlastima oko „izseljavanja“ Roma iz tog kotara. Nakon nekoliko dana stupničke vlasti su se složile s navedenim prijedlogom, navevši kao razlog da su svi Romi skloni skitnji, prevarama i krađi. Na temelju odredbe od 19. svibnja 1942. omogućena je njihova deportacija, koja je provedena 2. lipnja 1942., kada su svi stupnički Romi deportirani u jasenovački sustav logora. Dostupni izvori pokazuju kako su Romi mogli ponijeti dio imovine, no većina imovine, poput kuća, obradivog zemljišta i domaćih životinja, ostala je iza njih. Lokalne vlasti su nastojale ubrzati proces preuzimanja romske imovine u bojazni da će ona biti opljačkana od tamošnjeg stanovništva. Stupničke općinske vlasti su zato 14. lipnja 1942. zatražile preuzimanje imovine Roma od strane Odsjeka za podržavljeni imetak Poreznog ureda

u Zagrebu. Situacija s imovinom napuštenih Roma dodatno se zakomplicirala nakon vijesti da su tamošnja djeca uzrokovala požar na dijelu navedene imovine. I tu prestaju podaci o stupničkim Romima, koji su vjerojatno svi ubijeni u jasenovačkom logoru, a njihova imovina je konfiscirana. Nakon rata nitko od njih nije se vratio u svoje domove.

Prema poznatim izvorima, sredinom lipnja 1942. provedena je sljedeća deportacija Roma sa područja Grada Zagreba. Tako su Romi na određenim područjima, poput Granešinskih Novaka, bili uhićeni i odvedeni na Svetice, odakle su deportirani u jasenovački sustav logora.

Oduzimanje i konfiskacija romske imovine

Ukratko je potrebno napomenuti kako su državne i lokalne vlasti preuzimale imovinu koja je ostala nakon deportacije Roma u logore. U početku je tom imovinom upravljala Državna Riznica, točnije Odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Zatim je kao središnja institucija određen Zavod za kolonizaciju, koji je ovom imovinom upravljao zajedno s Uredom za kolonizaciju. Oni su s lokalnim vlastima koordinirali preuzimanje imovine, koje se sastajalo od popisivanja, uzimanja njenih najvrjednijih dijelova (novac, zlato), a preostala imovina davala se u zakup ili se poklanjala određenim pojedincima. Cilj vlasti je bio da se na što brži i učinkovitiji način vrijednost te imovine transferira u državni budžet. Na određenim područjima NDH, poput Slavonije i Srijema, vlasti su u napuštene romske kuće (i imanja) smještale izbjeglice s bosansko-hercegovačkog područja.

Politika konfiskacije imovine Roma provodila se i na zagrebačkom području. Tako su stupničke općinske vlasti ubrzo nakon deportacije Roma u jasenovački logor popisale romsku imovinu. Imovina jednog od deportiranih Roma Nikole Sokolovića činila je dva kreveta, jedan stol, jedan štednjak, jednu lampu, jednu škrinju, jednu željeznu peć, jednu bačvicu, jedan dabanj, jednu pilu, dva komada štrange za konje, jednu oglavu, jednu košaru, jedan lonac, razno drveće, kuću, zemljište od oko 1000 hvati koje je zasijano s kukuruzom i zasađeno s krumpirom. Posebno su se vlasti nastojale pobrinuti oko što žurnije prodaje stoke, jer bi njihovo uzdržavanje spalo na njihov teret. No, i tu su vlasti nailazile na probleme. Naime, dio Roma uspio je prodati svoju imovinu prije samih deportacija, o čemu svjedoči slučaj Roma s područja Sesveta, pa vlasti nisu imale što preuzeti od „pokretnina“. Zabilježeni su i slučajevi manjih krađa imovine deportiranih Roma. Tako je sredinom kolovoza 1942. zabilježena krađa dasaka s kuća deportiranih Roma u Granešinskim Novakima (kotar Zagreb). Krivci nisu pronađeni, a pravosudna tijela su nastojala utvrditi tko je vlasnik ove imovine te su pozvale nadležne općinske vlasti da ju čuvaju. Nisu

samo ustaške vlasti i pojedinci uništavali imovinu deportiranih Roma, već su to činile i kozačke vojne jedinice, koje su bile u sastavu njemačke vojske. O ovom slučaju izvijestile su općinske vlasti u Stupniku u kolovozu 1944. Ured za kolonizaciju u Zagrebu, navodi kako su vojnici prve kozačke divizije smješteni u selu Lučko porušili kuću i šupu Roma Josipa i Nikole Sokolovića, koji su bili deportirani u jasenovački logor, u obližnjem selu Gornji Stupnik (kotar Zagreb) te odvezli sav materijal. Ubrzo nakon pljačke koju su počinili kozački vojnici, dio romske imovine opljačkali su i tamošnji seljaci, koji su uzeli dio „građevnog materijala“.

Iz navedenog se može zaključiti kako su državne i lokalne vlasti sustavno organizirale oduzimanje (konfiskaciju) romske imovine i na zagrebačkom području. Ova imovina bila je prodavana ili davana u zakup lokalnom stanovništvu. Ovakva politika je bila samo jedan dio genocidne politike vlasti prema romskom stanovništvu.

Romi sa zagrebačkog područja u logorima

Cjelokupna romska zajednica u NDH bila je sredinom 1942. deportirana u jasenovački sustav logora. Među njima bili su Romi sa zagrebačkog područja. Malo je poznato koliko je Roma sa zagrebačkog područja preživjelo logore i upravo su njihova svjedočanstva ključna u razumijevanju totaliteta stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu.

Štefan Nikolić

Među zagrebačkim Romima koji su preživjeli rat ističe se Štefan Nikolić, a o svom stradanju u jasenovačkom i drugim nacističkim logorima svjedočio je 14. ožujka 1952. ispred Okružnog suda u Zagrebu i to u krivičnom predmetu protiv Andrije Artukovića. Inače, mnogi su Romi svjedočili u ovom sudskom procesu jer su jugoslavenske vlasti nastojale uključiti genocidno stradanje Roma u optužbu protiv Andrije Artukovića, kako bi ga vlasti Sjedinjenih Američkih Država izručile Jugoslaviji. Među tim (romskim) svjedocima bio je i Štefan Nikolić.

Iz navedenog iskaza možemo saznati kako se Štefan rodio 11. prosinca 1918. u Bistri, gdje je živio do 1937. kada se preselio u Dubravu (četvrt u Gradu Zagrebu), gdje je radio kao manji konjski prijevoznik. Oženio se Romkinjom Šteficom i imao je djevojčicu Danicu, koja se rodila 1939. Prema Štefanovom iskazu iz 1952. policija je sredinom svibnja 1942. došla u njegovo naselje i odvela sve Rome govoreći im da će biti odvedeni na neke napuštene posjede u Bosni,

gdje će morati prisilno raditi. To je bila uobičajena strategija obmane ustaških vlasti, (spominjala se Slovenija, Rumunjska, Slavonija i sl.) koje su time Rome željeli umiriti za daljnji tijek deportacije. Štefanova supruga bila je u visokoj trudnoći što ga je zasigurno dodatno zabrinjavalo. On je zajedno s drugim Romima odveden na područje Sajmišta koje se tada nalazilo na Zavrtnici, gdje su svi utovareni u četiri stočna vagona. Ondje su čekali dva dana, nakon čega su sljedeća tri dana putovali do jasenovačkog logora. Tamo je Štefan vidio razbacana romska konjska kola, odvođenje brojnih grupa Roma i prva ubojstva romskih logoraša. Nakon dva sata čekanja u vagonu slijedio je iskrcaj u logor, gdje im je oduzeta sva imovina. Kako je Štefan bio mlađe dobi i snažnije tjelesne konstitucije, bio je s deset drugih Roma izabran za teške fizičke poslove u samom logoru. Ostali su bili odvedeni u površinom manji dio logora koji je bio ograđen žicom, a vjerojatno je to bila prva poznata lokacija gdje su ustaške vlasti smještale Rome unutar jasenovačkog sustava logora (nazivao se logor 3-C [ciganski]). Od drugih Roma saznao je o mučenjima i ubijanjima Roma i drugih zatočenika, kopao je jame za grobnice, a radio je i određene poljoprivredne poslove, poput sadnje graha. Njegova supruga s djetetom ubrzo je bila odvedena i ubijena. On je za vrijeme boravka u jasenovačkom logoru svjedočio raznim zločinima nad romskim i drugim zatočenicima, posebice djecom. Nakon 14 dana boravka u jasenovačkom logoru, Štefan se odlučio za bijeg sa sedam drugih Roma tako što se uspio provući ispod bodljikave žice. Štefan je zatim pobjegao u Sloveniju, gdje su ga u srpnju iste godine uhvatili Nijemci, koji su ga zatim odveli u Garmisch, a onda u logor Salzburg, nakon čega je bio deportiran u koncentracijski logor Dachau, no uspio je preživjeti i vratiti se kući.

Stjepan Nikolić

Zanimljiv je primjer Stjepana Nikolića koji do rata živio na Plesu, na području Velike Gorice. Stjepan je u svom svjedočenju od 4. travnja 1952. u Uredu Kotarskog javnog tužništva Velika Gorica, naveo kako su ustaške vlasti početkom svibnja 1941. došle i odvele ga zajedno sa suprugom i petero djece. U ovom dijelu iskaza uočljivo je kako je Stjepan pogriješio u datiranju deportacije. Naime, iz sačuvanih arhivskih izvora poznato je kako su Romi sa velikogoričkog područja u jasenovački logor deportirani 29. svibnja 1942. . Stjepanov iskaz nadalje navodi kako je s drugim Romima prvo bio odveden na sajmište u Velikoj Gorici, gdje su ih nakon dva dana odveli na tamošnju željezničku stanicu te je u zatvorenim vagonima putovao 36 sati do jasenovačkog logora. Njega su prvo zajedno sa ženama i djecom odveli u manji dio logora

ograđen bodljikavom žicom, logor 3-C [ciganski], gdje su nakon jednog dana odvojili žene i djecu od muškaraca. Stjepan je poput Štefana Nikolića bio izdvojen za određene teške fizičke poslove u jasenovačkom logoru, poput ratarskih radova (okopavanje krumpira, čišćenje korova, krčenje šuma). On je tom prilikom svjedočio masovnim mučenjima i ubijanjima romskih i drugih zatočenika, a među njima i svih članova svoje obitelji. Nakon devet dana u logoru, Stjepan je zajedno s trojicom Roma uspio pobjeći iz logora te je za razliku od Štefana, do kraja rata uspio izbjegavati ponovna uhićenja.

Masovni zločini

Ustaške vlasti su za vrijeme cijelog rata činile masovne zločine nad Romima. Nerijetko su Romi bili kolateralne žrtve ustaške politike usmjerene prema srpskom stanovništvu, a zločine nad Romima činili su i pripadnici njemačkih i četničkih vojnih jedinica. Dio zločina nad Romima dogodio se na širem zagrebačkom području.

Rakov potok

Prvo mjesto na zagrebačkom području gdje se dogodio masovni zločin nad Romima bio je Rakov potok, gdje su ustaške vojne jedinice dovele oko sedamdesetak Roma, koje su prethodno uhitile 21. prosinca 1941. u selima općine Lasinja (kotar Vrginmost). Ovi Romi bili su posljednjeg dana 1941. masovno strijeljani. Riječ je o jednom od ustaških zločina nad civilnim (većinom srpskim) stanovništvom, u sklopu šire vojne ofenzive ustaških vojnih jedinica u prosincu 1941. na području Korduna i Petrove gore protiv antifašističkih (partizanskih) jedinica. Među ustaškim dužnosnicima i zapovjednim kadrom u ofenzivi su sudjelovali Vjekoslav Maks Luburić, Juco Rukavina i Eugen Dido Kvaternik.

Hrastina

Na području sela Kraj Donji 23. travnja 1945. došla je skupina sintskih artista kako bi tamo održali priredbu. Bili su njemačkog porijekla, a početkom Drugog svjetskog rata pobjegli su iz nacističke Njemačke kako bi izbjegli progon. Za vrijeme rata putovali su i održavali cirkuske predstave predstavljajući se kao Česi. Tako su 23. travnja 1945. održali cirkusku (artističku)

predstavu u selu Kraj Donji za pripadnike tamošnjih njemačkih vojnih jedinica. Istu predstavu su sljedećeg dana održali u susjednom selu Marija Gorica za tamošnju školsku djecu i ustaške vojnike. Nakon predstave vratili su se u selo Kraj Donji gdje su ih navečer istog dana uhitili ustaški vojnici, točnije pripadnici 6. satnije 1. novačke bojne I. Ustaškog obrambenog združenja pod zapovjedništvom poručnika Josipa Kušana. Sinti su zatočeni i odvedeni na jedno napušteno seosko imanje u Hrastini, gdje su ih vojnici tijekom noći mučili, silovali, ubili i zatim spalili te tamo zakopali. Ukupno je bilo ubijeno 43 Sinta, a osmero Sinta uspjelo je preživjeti, pravovremeno se sakrivši. Imovinu su im opljačkali ustaški vojnici, što je vjerojatno bio jedan od motiva za ovaj zločin. Dvadesetak dana kasnije je završio rat, a lokalno stanovništvo je sintska tijela ekshumiralo i pokopalo na groblju u Mariji Gorici (kotar Zagreb).

Dotršćina

Najmanje poznat i istražen zločin nad Romima na zagrebačkom području dogodio se tijekom posljednjih dana rata u Dotršćini.

U sačuvanim arhivskim spisima *Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945.* navedena su imena trinaestero Roma iz Tenje koji su uhapšeni i strijeljani u Zagrebu 1945. No, ne navode se drugi podaci o kontekstu njihovog pogubljenja. To su sljedeća imena:

1. Blagoje Nikolić (rođen 1907., zemljoradnik, Tenja)
2. Branko Nikolić (rođen 1921., zemljoradnik, Tenja)
3. Budimka Nikolić (dijete od 5 godina/ rođena 1940., Tenja)
4. Đorđe Nikolić (dijete od 5 godina/ rođena 1940., Tenja)
5. Dorgije [Đorđe] Nikolić (rođen 1937., Tenja)
6. Jelka Nikolić (dijete od 5 godina/ rođena 1940., Tenja)
7. Julka Nikolić (rođena 1921., kućanica, Tenja)
8. Ljubica Nikolić (rođena 1920., kućanica, Tenja)
9. Miloš Nikolić (dijete od 1 godine/ rođen 1944., Tenja)
10. Momčilo Nikolić (rođen 1919., zemljoradnik, Tenja)
11. Nikola Nikolić (dječak od 10 godina/ rođen 1935., Tenja)
12. Stana Nikolić (rođena 1920., kućanica, Tenja)
13. Vidoje Nikolić (1938., Tenja)

Kod drugih žrtava, a za koje nije navedeno da su Romi, navedeno je kako je skupina od 45 zatočenika 22. ožujka 1945. odvedena iz osječkog zatvora i prebačena u zagrebački zatvor na Savskoj cesti, gdje im je priključena skupina zatočenika od 12 osoba iz Vinkovaca. Od te skupine od 57-ero zatočenika njih je 52-o je bilo strijeljano na Dotršćini od 26. travnja 1945. do 3. svibnja 1945. Moguće je da su među ovim strijeljanim zatočenicima bili i Romi. Ovaj slučaj Roma iz Tenje koji su stradali u Zagrebu, svakako je potrebno daljnje znanstveno istražiti.

O razmjerima stradanja Roma sa zagrebačkog područja

Već je prije navedeno kako je gotovo nemoguće utvrditi stvarne (precizne) razmjere genocidne politike ustaških vlasti prema romskom stanovništvu, ponajprije zbog nedovoljno sačuvane dokumentacije, ali i zbog nemogućnosti utvrđivanja točnog broja Roma na samom početku rata. U prvom poslijeratnom popisu stanovništva iz 1948. na području Hrvatske zabilježeno ih je samo 405. Od tog broja tek je troje Roma bilo popisano u mjestu Gaj Veliki u zagrebačkom kotaru, a niti jedan Rom u Gradu Zagrebu. Drugi izvor prema kojemu možemo vidjeti razmjere stradanja Roma na zagrebačkom području je Poimenični popisa žrtava KL Jasenovac 1941.-1945., koji su izradili djelatnici Spomen-područja Jasenovac. Prema tom izvoru ukupno je zabilježeno 323 Roma sa zagrebačkog područja koji su stradali unutar jasenovačkog sustava logora. Narcisa Lengel-Krizman popisala je u svom djelu o stradanju Roma u jasenovačkom logoru 248 romskih žrtava s područja Grada Zagreba.

Iz navedenih izvora uočljivo kako je romsko stanovništvo na zagrebačkom području gotovo u potpunosti demografski uništeno, iako se navedene podatke uvijek treba koristiti s velikim oprezom uslijed metodoloških i drugih otvorenih pitanja (poput etničke mimikrije Roma).

Tabela 3. Usporedba broja Roma na zagrebačkom području iz 1931. s brojem romskih žrtava jasenovačkog logora sa zagrebačkog područja

Zagrebačko područje	Popis stanovništva 1931.	Poimenični popisa žrtava KL Jasenovac 1941.-1945.
Brezovica	29	

Kupinečki Kraljevec		8
Glogovec Zaprudski		42
Otočec Zaprudski		33
Hudi Bitek		25
Podbrežje		9
Žitarsko		3
Odra		18
Lužan		19
Gračani	63	
Pušća	33	34
Sesvete	99	3
Stupnik	91	15
Sv. Klara	232	22
Vrapče	8	
Grad Zagreb	56	92
Ukupno	611	323

Kultura sjećanja na romske žrtve na području Grada Zagreba

Za vrijeme Drugog svjetskog rata romske zajednice u Hrvatskoj i drugim europskim zemljama bile su se gotovo posve demografski uništene. Romi su dijelili sudbinu brojnih izbjeglica nakon rata koji su se nastojali vratiti svojim kućama. Istodobno, većina europskih država nije službeno priznavala genocidno stradanje Roma, a u skladu s time nije održavala komemoracije. To je posebno bilo uočljivo u Njemačkoj, čije vlasti su tek 1982. službeno priznale da su Romi bili žrtve nacističke genocidne politike.

U skladu s ideološkom politikom bratstva i jedinstva, jugoslavenske vlasti su odbijale zasebno komemoriranje pojedinih etničkih skupina, već su sve njih uvrštavale unutar pojma „žrtava fašističkog terora“. Posljedica ovakve politike bila je marginalizacija kulture sjećanja na romske

žrtve tako da se one nisu sustavno proučavale niti se o njima podučavalo unutar obrazovnog sustava. Jednako tako, genocid nad Romima nije se službeno obilježavao, a nisu se održavale ni komemoracije na mjestima njihova stradanja. Za vrijeme socijalističke Hrvatske poznato je tek podizanje jedne spomen-ploče 1971. u Uštici, na mjestu dijela jasenovačkog sustava logora, gdje je bio logor za Rome. Tek nakon što su Romi 2002. posebnim ustavnim zakonom priznati kao nacionalna manjina u Republici Hrvatskoj, započela je promjena do tada marginalizirane kulture sjećanja na njihove žrtve. Romska zajednica predvođena svojim političkim predstavnicima inicirala je uspostavu sustavne kulture sjećanja, tako da se od 2012. svakog 2. kolovoza održava komemoracija u Uštici uz podršku državnih i lokalnih vlasti. Ovaj datum izabran je u znak sjećanja na 2. kolovoza 1944. kada je u jednoj noći ubijeno više od 4200 romskih logoraša u Ciganskom obiteljskom logoru u Auschwitzu. Romska zajednica predvođena zastupnikom Veljkom Kajtazijem izgradila je 2020. Romski memorijalni centar u Uštici, a 2023. dovršena je izgradnja Zida boli, Aleje romskih žrtava i Parka pravednice sa spomenikom Hajriji Imeri-Mihaljić, jedinoj Romkinji koja je proglašena Pravednicom među narodima. Hrvatski sabor je 2014. službeno priznao ovaj dan kao dan sjećanja na romske žrtve u Republici Hrvatskoj.

Na zagrebačkom području sve do unatrag nekoliko godina nije komemorirano stradanje romskih žrtava. Prvi spomenik koji je postavljen za romske žrtve na ovom području odnosi se na žrtve masakra u Hrastini iz travnja 1945. Lokalni ogranak SUBNOR-a podigao je 1977. spomenik žrtvama na mjesnom groblju u Mariji Gorici, no zbog izostanka sustavnog proučavanja ovog zločina lokalne vlasti su za navedene zločine pogrešno smatrale odgovornima pripadnike SS-ovih vojnih jedinica, a za same žrtve se smatralo da su bili Židovi. Tek je novijim znanstvenim istraživanjima Marija Šimunkovića i Đorđa Mihovilovića iz 2021. utvrđeno da se radi o romskim (sintskim) žrtvama te se od 2022. u organizaciji samih Roma, uz potporu lokalnih vlasti započelo komemorirati spomenute žrtve. Na spomeniku u Pandakima, zaseoku Kupinečkoga Kraljevca, koji je podignut 1985., navedeno je među šezdeset žrtava fašizma: „Hudorović Pajo i Draga s pet članova obitelji te ostali neutvrđeni broj Roma“.

Centar za promicanje tolerancije i očuvanje sjećanja na holokaust je 2021. godine postavio 20 „kamena spoticanja“ za zagrebačke romske žrtve holokausta. Kameni spoticanja (*stolpersteini*) postavljeni su na lokacijama u Gradu Zagrebu gdje su Romi živjeli ili gdje su stradali. Ovaj projekt je dio šireg međunarodnog projekta njemačkog umjetnika Guntera Demniga, u kojem je u više od 30 zemalja postavljeno gotovo 90.000 kamena spoticanja.

U travnju 2022. otkriven je Spomenik žrtvama Holokausta i ustaškog režima, među kojima se željelo obilježiti i stradanje romskih žrtava.

Izbor iz izvora i literature

Arhivski i neobjavljeni izvori

Hrvatski državni arhiv, Republički zavod za statistiku SRH, sign. HR HDA - 367.

Hrvatski državni arhiv, Zavod za kolonizaciju NDH, sign. HR-HDA-246.

Hrvatski državni arhiv, Ustaška nadzorna služba- Ured II Ustaška obrambena služba, sig. HR-HDA-248.

Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, sign. HR-HDA-421.

Državni arhiv u Zagrebu, Upravna općina Kustošija, sign. HR-DAZG-1050.

Državni arhiv u Zagrebu, Upravna općina Stupnik, sign. HR-DAZG-1051.

Državni arhiv u Zagrebu, Kotarska oblast Zagreb, sign. HR-DAZG-23.

Vojni arhiv Republike Srbije, Nezavisna Država Hrvatska

Objavljeni izvori

Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941. – 1945., knjiga 1 (ožujak – prosinac 1941.). Zagreb: Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1981).

Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941-1945., knjiga II (siječanj—lipanj 1942). Zagreb: Savjet za izdavanje 'Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945', 1984.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu: Zbornik Dokumenta, sv. 1 Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993.

Literatura

Bulajić, Milan (1988.). *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine,* knj. 2. Beograd: Rad.

Džemaludinović, Muhamed (1971.). „Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana“, *Takvim*, 36, 72-73.

Đurić, Rajko (2007.). *Povijest Roma: prije i poslije Auschwitza*. Zagreb: Prosvjeta.

Geiger, Vladimir (2011.). „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili ‘okupatori i njihovi pomagači’: brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 43, br. 3: 699 - 749.

Hadžijahić, Muhamed (1984.). „Bosanski Romi 1941/1942. godine“. *Naše teme*, 28, br. 7-8: 1313 - 1323.

Hrečkovski, Slavica (1985.). „Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac“, *Okrugli stol 21. travnja 1984.*, ur. Dobrila Borović, 35 - 38. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac.

Lengel-Krizman, Narcisa (2003.). *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac.

Lengel-Krizman, Narcisa (1986.). „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941-1945“. *Časopis za suvremenu povijest*, 18, br. 1: 29-42.

Miletić, Antun (2011.). *Ubijeni u koncentracijskom logoru Jasenovac 1941-1945*. Jagodina: Gambit.

Riffer, Milko (1946.). *Grad mrtvih: Jasenovac 1943*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.

Sobolevski, Mihael (1986.). „Konzultirani dopunske izvore“, *Naše teme*, 30, br. 9: 1281 - 1287.

Tomasevich, Jozo (2010.). *Rat i revolucija u Jugoslaviji: okupacija i kolaboracija: 1941-1945*. Zagreb: EPH; Novi liber.

Vojak, Danijel (2021.). „Genocidno stradanje Roma na širem zagrebačkom području za vrijeme Drugog svjetskog rata, 1941.–1945“. *Zgodovinski časopis*, 5 1-2 (163): 240 - 265.

Vojak, Danijel (2020.). „Komemorativno tkivo sjećanja na stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu u Republici Hrvatskoj“. U: *Zbornik radova međunarodne znanstveno-stručne konferencije: Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država*, gl.ur. Marina Perić Kaselj, 658 - 672. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Vojak, Danijel; Pejaković, Ivo; Lapat, Goran; Kovačev, Neven (2018.). *Priručnik za učitelje i nastavnike: Romi u Drugom svjetskom ratu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941. - 1945*. Zagreb: Stiftung "Erinnerung, Verantwortung und Zukunft"; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Vojak, Danijel, Papo, Bibijana, Tahiri, Alen (2015.). „Dokumenti“. *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.*, Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Romsko nacionalno vijeće.

Vojak, Danijel (2013.). *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. - 1941.* Zagreb: Romsko nacionalno vijeće - Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj "Kali Sara".

Vojak Danijel (2004.). „Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske“, *Migracijske i etničke teme*, 20, br. 4: 447 - 476.

PRILOZI:

Prilog 1.

HRVATSKA SE SELA ČISTE OD CIGANA

Ivanio Kloštar, 2. lipnja. — Cigansko pitanje, o kojemu se raspravljalo čitav niz godina, konačno je riješeno. Nakon brojnih anketa, čitavih novinskih članaka i predloga, sada su oblasti ostalijno povećale računa o ciganima, koji su nomadskim i skitničkim životom zadavali mnogo brige selima i gradovima. Stalno su pilato, kad će prestati skitnjati, prosjačkim, nerad i varanje u tajanstvenim blagom i ljubavnim napitcima, te brudje sjeva i drugih stvari. Na cestama smo — još pred godinu dana — često gledali stalne selidbe cigana. Brojne skupine s kolima prolazile su iz jednog kraja u drugi, gdje su imali ciganski šatori. Upravo je neugodno bilo promatrati odbranu odjeću cigana. Ciganku-horlarke su prolazile u svakojakim haljinama, a njihova mnogobrojna djeca su bila upravo gola. Svi su prijavi i zapušteni, a osobito ciganska djeca su puna nečistoće. Ljudi su se upravo čudili izgledu tih cigana, koji su živjeli na primitivan način. Njihova vanjska, nerad i nerad — to sve je inače djelovalo na stranac, koji su putovali našim cestama. Sada se pristupilo rješavanju ciganskog pitanja. Ovo pismo prestati će svojim dosadašnjim vjekovnim načinom života.

Tjedan Hrvatske majke u Osijeku

Osijek, 2. lipnja. U Osijeku je »Pomoć« priredila jučer putem ustaških junakinja i hrvatskih ženskih društava javno sabiranje za hrvatske majke u okviru »Dana hrvatske majke«. U svim učilištima održana su prigodna predavanja o majci te o značenju majke i djeteta u ustaškoj Hrvatskoj. Istodobno je održan koncert vojničke glazbe u Tomislavovom šetalištu. Čiteli ovaj tjedan prodat će se u osječkim knjižarama prigodne knjige o majci i djetetu. Jedan dio skupljenog novca predat će se najsiromašnijim majkama u našem gradu. Iduće nedjelje t. j. 7. lipnja proslavit će se »Dan hrvatske djece«.

PORASTAO BROJ STANOVNIKA U PETRINJI

Petrola, 2. lipnja. — Grad Petrola kao središte Velike župe Gora postao je danas i brojčano takim. Tako mu broj stanovnika iznosi blizu 9000. To za nekud mali grad, koji je stalno već godinama na broju oko 5000, predstavila zavidan napredak. I građevna djelatnost je osnutkom Nezavisne Države Hrvatske veoma porasla, tako da će se izgled grada za nekoliko godina znatno izmijeniti.

DRŽAVNI IZVJEŠTAJNI I PROMIČBENI URED

odlučio je postaviti u Sisku razglas.

Ne može biti ni jednog stalija sretnog i zadovoljnog, ako uz njega drugi staliji bude nesretni i nezadovoljni.

POGLAVNIK

Predstavnicima staljkih postrojbi 1. svibnja 1942.

Ovih dana je u Tuzli na svečan način obavljeno otvaranje česme (zdenca) u dvorištu jedne od najvećih džamija t. zv. »šarene džamije«. Česma je izradjena od umjetnog mramora, te sa prilazom istoj stoji blizu 40.000 Kuna.

Medicinska akademija u Osijeku, koja je osnovana prigodom proslave godišnjice osnutka Nezavisne Države Hrvatske u Hrvatskom liječničkom zboru u Zagrebu, počet će s predavanjima 1. o. mj.

NAŠ NARODNI NOVAC JEST KUNA

ODOBREN GRADSKI PRORAČUN KOPRIVNICE

Koprivnica, 2. lipnja. Gradski proračun za godinu 1942. odobren je u zasedu, kuko ga je predložio gradski načelnik Stjepan Bešević. Proračun Gradske općine, iznosi blizu 8 milijuna Kn. Gradske menjare milijun i pol, Gradske kućnice 7 i pol milijuna, Gradske sigurne oko milijun i pol, Gradskih zadužbina i zaklada četvrt milijuna, dakle ukupno preko 18 milijuna. Manjak iznosi blizu 1 milijun, a on će se pokriti gradskim nametom od 100% na teretni državni porez.

PRORAČUN GRADA VARAŽDINA

Varaždin, 2. lipnja. Sinoć je održana u gradskoj vijećnici prva sjednica savjetodavnog odbora. Sjednicu je otvorio dr. Slavko Medvedović gradski načelnik, koji je nakon pozdravnog govora stavio na pretraž gradski proračun. Ova sjednica je trajala od osam sati na večer do ponoći, pa je u tom vremenu pretraženo dlo proračuna, koji u prijedlogu iznosi 22.255.324 Kuna. S radom na proračunu savjetodavni odbor nastavlja večeras.

RAĐ OBCINSKE KLANONICE U ČAZMI

Čazma, 2. lipnja. Već tri godine u Čazmi postoji općinska klanonica, koja je sagradjena troskom od 120.000 Kn. In navjere općinske blagajne i veterinarske općinske zaklade. Unutrašnji uređaj sastoji se iz suvremenih sprava i pomagala. U toku prošle godine bila su u Čazmi tri mesara, koji su u klanonici zaklali par stotina komada razne stoke. Klanonica odbacuje lijep prihod u korist občine.

Katini odbor Hrvatskog Radice u Taborskom na svečanoj sjednici održanoj u spomenu godišnjice osnutka Nezavisne Države Hrvatske odlučio je osnovati društvenu nedjeljnu školu za prirednu mladež.

Podružnica Hrvatskog radničkog saveza iz Zemuna javlja da je odgodila proslavu posvete podružničke zastave na dan 14. lipnja.

»Pomoć« u Rijekovaru priredjuje prema odredbi ministarstva borbe Hrvatski tjedan Majke i Djeteta za vrijeme od 21. svibnja do 7. lipnja. Istovremeno održati će se u hrvatskom domu prigodne matineje.

U spomen obilježnice Nezavisne Države Hrvatske, vjernici-rimokatolici u Tuzli zaključili su kupiti nove velike orgulje.

Hrvatsko planinarsko društvo u Petrolji pokrenulo je pitanje uređenja kupališta na rijeci Kupi.

pečatom mjesnog Ustaškog stana ili ko- | se kao odustanak od natjecanja.

CIGANI S PODRUČJA GRADA ZAGREBA MORAJU SE PRIJAVITI

ROK PRIJAVE ZA CIGANE JE OD 22.—23. SRPNJA.

Zagreb, 18. srpnja

Odredbom ministarstva unutrašnjih poslova od 3. srpnja 1941. broj 13.542. M. U. P. imaju se prijaviti svi cigani obojog spola kao i djeca, koji borave stalno i nestalno bez obzira na zanimanje na području grada Zagreba. Obzirom na to, pozivaju se svi cigani, koji borave na području grada Zagreba da se radi popisa prijave kod Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, Gjorgjićeva ulica broj 4

**ZA MLJEKO SE NE SMIJE
TRAŽITI VIŠE OD ČETIRI
DINARA**

**SUD JE STJEPANA ŠEREMETA IZ
RUGVICE PROGLASIO KRIVIM, JER
JE TRAZIO ZA LITRU MLJEKA PET
DINARA**

Zagreb, 17. srpnja.

Tržni nadzornik je dne 22. travnja o. g. uhvatio Stjepana Šeremeta iz Rugvice u dugoselakom kotaru, kad je tražio pet dinara za litru mljeka. Neprodano mljeko, kojega je bilo tri litre, tržni nadzornik je zaplijenio, a protiv Šeremeta podnio je sudu prijavu. Dan prije toga bio je objavljen oglas gradskog poglavarstva, kojim se određuje cijena mljeku četiri dinara i ujedno ukida odluku od 10. travnja, kojom je bila određena najviša cijena mljeku pet dinara. U tom se oglasu dalje kaže: «Evo sniženje vrijedi počevši od 22. IV. 1941. te je prodaja, uz više cijene kažnjiva prema propisima zakonske odredbe o kažnjavanju sakrivanja i povisivanja cijena živeža od 17. IV. 1941. najstrožim kaznama, a po potrebi i smrtnom kaznom».

Okrivljeni Šeremet pred sudom se branio, da nije znao, niti je mogao znati, da je cijena mljeku snižena, jer to nije bilo nigdje tako oglaseno da bi proizvođači koji dolaze sa sela u grad mogli znati, da je cijena mljeku promijenjena tim više, što je tada bila ne-

I. i to: 22. i 23. srpnja o. g. od 16—19 sati.

Tko se ovom pozivu ne odazove, smatrat će najstrože zakonske posljedice.

Redarstveno ravnateljstvo.

Ova odredba je tiskana u formi plakata i izvješena po gradskim ulicama, pa će se u smislu odredbe najstrože postupati protiv svih cigana, koji se ne će držati tih propisa.

stašica mljeka, pa se mljeko već putem do tržnice rasprodalo. Priznaje, da je cijeno litru mljeka pet dinara, ali ga je prodavao po 3.50 i 4 dinara. Mljeko je morao cijeliti pet dinara radi toga, jer zagrebačke gospodje nastoje poa dinara pa i dinar otrgnuti od zatražene cijene.

Sud je Šeremeta proglasio krivim prestupka čl. 8. naredbe o nadzoru cijena, ali ga je celobodio od svake kazne, jer se radi o nesnantom činu, naime Šeremet tvrdi, da je prodao avoga jednu litru mljeka, a osim toga je sud povjerovao njegovoj obrani, da nije znao za oglas gradskog poglavarstva, koji je bio objavljen samo u Zagrebu.

DVIJE TEŽE NESREĆE

Zagreb, 18. srpnja

Sinoć oko 8 sati stradao je u Illici 25-godišnji Antun Aldić. On je prelazio preko ulice i dospio pod tramvaj. Tom je prilikom teže ozlijeđen na ruci, a tužio se i na unutarnje bolove. Prevezen je u bolnicu Milosrdnih sestara.

Noćas u 10 sati stradao je u Klaićevoj ulici 9a 16-godišnji Vlado Škrinjarić. On je nespretno baratao električnom šaruljom, pa ga je zahvatila struja. Tužio se na bolove u lijevoj ruci i nozi. Prevezen je automobilom Društva za spasavanje u bolnicu Milosrdnih sestara.

jediničnim cijenama.

PROGON CIGANA S GRADSKOG PODRUČJA. Zagrebačko redarstvo zabranilo je ciganima prelaz Savskog mosta i zadržavanje na gradskom području jer se u mnogo prilika pokazalo, da njihov boravak u Zagrebu znači neprilike i za gradjanstvo i za policiju. Međutim cigani se teško privikavaju ovome propisu. Oni svejedno prelaze i švrljaju gradom. Redarstvo ih je pohapsilo u svemu u julu 27 i prebacilo ih automobilom preko savskog mosta. Oni su iz općina u blizini Zagreba.

Genocid nad Romima u Zagrebu u Drugom svjetskom ratu

Autor: Miljenko Hajdarović

Tema u predmetnom kurikulumu:

Drugi svjetski rat u svijetu, Europi i Hrvatskoj. Kvislinški režimi: primjer Nezavisne Države Hrvatske. Politika terora nad građanima (posebice Židovima, Srbima i Romima). Antifašizam – partizanski pokret. AVNOJ i ZAVNOH

Odgojno-obrazovni ishodi u predmetnom kurikulumu:

- POV OŠ D.8.1. Učenik analizira različita državna uređenja i politike sklapanja međudržavnih saveza u 20. i 21. stoljeću.
- POV OŠ D.8.2. Učenik analizira utjecaj ratova i revolucija na preobrazbu državnog uređenja u 20. i 21. stoljeću.

Uvodni dio sata

Učitelj/učiteljica daje kronološki pregled dolaska Roma na hrvatski prostor i na zagrebačko područje. Može se opisati čime su se Romi bavili, kao i naglasiti da je većinsko stanovništvo Rome doživljavalo uglavnom negativno.

Glavni dio sata

Učenici/učenice rade na analizi tekstova iz sekundarnog izvora autora Danijela Vojaka.

Četiri grupe:

1. Politika NDH prema Romima
2. Postupci NDH prema Romima na zagrebačkom području
3. Svjedočanstvo Štefana Nikolića
4. Mjesta stradanja Roma na zagrebačkom području

1. Politika NDH prema Romima

Tekst za analizu:

Prvi korak u politici prema Romima vlasti NDH poduzele su krajem travnja 1941. i to donošenjem rasnih zakonskih odredbi: „Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti“, „Zakonska odredba o državljanstvu“ i „Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda“. Ovim odredbama Romi su bili rasno klasificirani kao nearijevci te im je uskraćeno pravo na državljanstvo, kao i oduzeta osnovna građanska prava. Sljedeći korak dogodio se u lipnju 1941., kada su neke lokalne vlasti središnjim vlastima predložile provođenje kolonizacije Roma. To je ustvari značilo prisilno iseljavanje Roma s određenog područja i njihovo koncentriranje na područja koja bi bila pod policijskom kontrolom. Zavod za

kolonizaciju prihvatio je navedenu inicijativu lokalnih vlasti i kao jednu od mjera prije samog njenog provođenja odredio popisivanje svih Roma u NDH. Tako su vlasti nastojale saznati točan broj Roma, njihov teritorijalni razmještaj, imovno stanje i sl. Popisivanje je provedeno od srpnja do rujna iste godine, no do kolonizacije Roma nije došlo, vjerojatno zbog nestabilne vojno-političke situacije uslijed izbijanja antifašističkog ustanka.

Državne vlasti su zatim prilagodile politiku prema Romima provodeći prve deportacije u logore, poput koprivničkog logora Danica. Istodobno, u ljeto iste godine zabilježeni su prvi masovni zločini ustaških vojnih jedinica nad Romima na području Korduna i Banije (Banovine). Do posljednjih dana rata, Romi su bili žrtve masovnih zločina ustaških, njemačkih i četničkih vojnih jedinica. Potrebno imati na umu kako su Romi već od svibnja 1941. bili deportirani u ustaške logore, gdje su mučeni i ubijani. U ljeto 1941. znatan broj Roma sa šireg podravskog područja bio je deportiran u koprivnički logor Danica, da bi nakon njega bili transportirani u jasenovački sustav logora. Upravo je ovaj logor bio središnje mjesto provođenja ustaške genocidne politike prema Romima. Deportacije Roma nastavile su se na određenim područjima sve do sredine 1942., no bile su nesustavne te su Romi često bili kolateralne žrtve masovnijih deportacija srpskog i židovskog stanovništva. No, to se promijenilo 19. svibnja 1942. kada ustaške središnje vlasti, točnije Ministarstvo unutarnjih poslova i Ustaška nadzorna služba, uz podršku Ravnateljstva za javni red i sigurnost, donose odredbu o provođenju „evakuacije“, što je ustvari značilo deportaciju svih Roma iz NDH u jasenovački sustav logora. U sljedećih nekoliko mjeseci ustaške vlasti deportiraju većinu Roma, nerijetko u teškim uvjetima i najčešće u stočnim vagonima, bez hrane i vode. Po dolasku u logor Romi su bili odvojeni od Romkinja sa djecom, a zatim im je oduzeta imovina. Najveći broj njih bio je deportiran u Ušticu i Gradinu, a unutar logora obavljali su teške fizičke poslove, poput izgradnje nasipa. Romi su, za razliku od drugih skupina logoraša, ubrzo po dolasku u jasenovački sustav logora bili ubijeni.

Pitanja:

1. Kada ustaške vlasti donose rasne zakonske odredbe?
2. Kakve je posljedice za Rome donijelo njihovo proglašenje *nearijevcima*?
3. Zašto je za ustaške vlasti bilo važno napraviti popisivanje Roma?
4. Kada su krenule deportacije u logore i ubijanje Roma?
5. Koji je logor imao centralnu ulogu u provedbi ustaške genocidne politike protiv Roma?
6. Ocijenite jesu li ustaške vlasti od samih početaka imale jasne planove postupanja protiv Roma.

2. Postupci NDH prema Romima na zagrebačkom području

Tekst za analizu:

Za Rome na zagrebačkom području Drugi svjetski rat započeo je donošenjem rasnih zakonskih odredbi krajem travnja 1941. Time su izgubili pravo na državljanstvo, jer su rasno definirani kao nearijevci. Prva mjera, nužna za daljnje postupke prema Romima, bila je popisivanje Roma. Popisivanje Roma na zagrebačkom području provedeno je u srpnju 1941. Ustaške su vlasti na zagrebačkom području na temelju provedenih popisa romskog stanovništva dobile ključne informacije o njihovom broju, teritorijalnom razmještaju i imovnom stanju. Nije poznato da su Romi s ovog područja bili deportirani u logore sve do donošenja odredbe od 19. svibnja 1942. o sustavnoj deportaciji svih Roma u jasenovački sustav logora. Nakon ove odredbe zagrebačke vlasti su među prvima u NDH organizirale i provele deportaciju Roma. Ona je započela naredbom Zapovjedništva ustaške nadzorne službe 26. svibnja 1942. prema Redarstvenoj oblasti za Grad Zagreb, u kojoj je navedeno da se cijela zagrebačka okolica „očisti od cigana“ i to da se „bez ikakvog postupka“ imaju žurno „odpremiti u sabirni i radni logor Jasenovac“. Zanimljivo je kako se ova naredba trebala „žurno“ provesti, jer se nastojalo da se u

tjedan dana svi Romi iz zagrebačke okolice otpreme u jasenovački logor. Dva dana kasnije Kriminalni odjel Redarstvene oblasti za Grad Zagreb proveo je deportaciju 69 Roma u jasenovački „sabirni i radni“ logor. Jasenovačke logorske vlasti potvrdile su 29. svibnja 1942. prijem Roma sa zagrebačkog područja. U sačuvanom popisu deportiranih Roma navedeni su isključivo muškarci, bez žena i djece. No, logično je pretpostaviti da su bile deportirane i Romkinje s djecom, ali su u popisu navedeni samo Romi kao vođe domaćinstva. Zatim je iz popisa vidljivo da su deportirani Romi iz Grada Zagreba i okolnih područja, poput Remeta, Stenjeveca, Vrapča, Samobora, Odre, Bistre, Sv. Klare, Resničke Trnave, Granešine, Bukovca, Sesveta, Dugog Sela i dr. Većina Roma bila je oženjena i posjedovala je jedna kola s konjem. Najmlađi deportirani Rom imao je 13 godina, a najstariji 78 godina.

3. Svjedočanstvo Štefana Nikolića

Tekst za analizu:

Cjelokupna romska zajednica u NDH bila je sredinom 1942. deportirana u jasenovački sustav logora. Među njima bili su Romi sa zagrebačkog područja. Malo je poznato koliko je Roma sa zagrebačkog područja preživjelo logore i upravo su njihova svjedočanstva ključna u razumijevanju totaliteta stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu.

Među zagrebačkim Romima koji su preživjeli rat ističe se Štefan Nikolić, a o svom stradanju u jasenovačkom i drugim nacističkim logorima svjedočio je 14. ožujka 1952. ispred Okružnog suda u Zagrebu.

Iz navedenog iskaza možemo saznati kako se Štefan rodio 11. prosinca 1918. u Bistri, gdje je živio do 1937. kada se preselio u Dubravu (četvrt u Gradu Zagrebu), gdje je radio kao manji konjski prijevoznik. Oženio se Romkinjom Šteficom i imao je djevojčicu Danicu, koja se rodila 1939. Prema Štefanovom iskazu iz 1952. policija je sredinom svibnja 1942. došla u njegovo naselje i odvela sve Rome govoreći im da će biti odvedeni na neke napuštene posjede u Bosni, gdje će morati prisilno raditi. To je bila uobičajena strategija obmane ustaških vlasti (spominjala se Slovenija, Rumunjska, Slavonija i sl.), koje su time Rome željeli umiriti za daljnji tijek deportacije. Štefanova supruga bila je u visokoj trudnoći što ga je zasigurno dodatno zabrinjavalo. On je zajedno s drugim Romima odveden na područje Sajmišta koje se tada nalazilo na Zavratinici, gdje su svi utovareni u četiri stočna vagona. Ondje su čekali dva dana, nakon čega su sljedeća tri dana putovali do jasenovačkog logora. Tamo je vidio odvođenje brojnih grupa Roma i prva ubojstva romskih logoraša. Nakon dva sata čekanja u vagonu slijedio je iskrcaj u logor, gdje im je oduzeta sva imovina. Kako je Štefan bio mlađe dobi i snažnije tjelesne građe bio je s deset drugih Roma izabran za teške fizičke poslove u samom logoru. Ostali su bili odvedeni u površinom manji dio logora, koji je bio ograđen žicom. Od drugih Roma saznao je o mučenjima i ubijanjima Roma i drugih zatočenika. Štefan je kopao jame za grobnice, a radio je i određene poljoprivredne poslove, poput sadnje graha. Njegova supruga s djetetom ubrzo je bila odvedena i ubijena. On je za vrijeme boravka u jasenovačkom logoru svjedočio raznim zločinima nad romskim i drugim zatočenicima, posebice djecom. Nakon 14 dana boravka u jasenovačkom logoru, Štefan se odlučio za bijeg sa sedam drugih Roma tako što se uspio provući ispod bodljikave žice. Štefan je zatim pobjegao u Sloveniju, gdje su ga u srpnju iste godine uhitili Nijemci. Do kraja rata bio je zatvoren u više logora i uspio je preživjeti.

4. Mjesta stradanja Roma na zagrebačkom području

Tekst za analizu:

Ustaške vlasti su za vrijeme cijelog rata činile masovne zločine nad Romima. Dio zločina nad Romima dogodio se na širem zagrebačkom području.

Rakov potok

Prvo mjesto na zagrebačkom području gdje se dogodio masovni zločin nad Romima bio je Rakov potok, gdje su ustaške vojne jedinice dovele oko sedamdesetak Roma, koje su prethodno uhitile 21. prosinca 1941. u selima općine Lasinja (kotar Vrginmost). Ovi Romi bili su posljednjeg dana 1941. masovno strijeljani. Riječ je o jednom od ustaških zločina nad civilnim (većinom srpskim) stanovništvom, u sklopu šire vojne ofenzive ustaških vojnih jedinica u prosincu 1941. na području Korduna i Petrove gore protiv antifašističkih (partizanskih) jedinica.

Hrastina

Skupina njemačkih Roma (Sinta) je početkom rata pobjegla iz nacističke Njemačke pred progonima. Za vrijeme rata putovali su i održavali cirkuske predstave predstavljajući se kao Česi. U selu Kraj Donji su 23. travnja 1945. cirkusku predstavu održali za pripadnike tamošnjih njemačkih vojnih jedinica. Istu predstavu su sljedećeg dana održali u susjednom selu Marija Gorica za tamošnju školsku djecu i ustaške vojnike. Nakon predstave vratili su se u selo Kraj Donji gdje su ih navečer istog dana uhitili ustaški vojnici. Odvedeni su na jedno napušteno seosko imanje u Hrastini, gdje su ih vojnici tijekom noći mučili, silovali, ubili i zatim spalili te tamo zakopali. Osmero pripadnika te skupine se uspjelo spasiti dok je njih 43-oje ubijeno. Njihovu imovinu opljačkali su ustaški vojnici. Uskoro po završetku rata na tom području lokalnoj stanovništvu je tijela ubijenih ekshumiralo. Pokopani su na groblju u Mariji Gorici (kotar Zagreb).

Dotrščina

Najmanje poznat i istražen zločin nad Romima na zagrebačkom području dogodio se tijekom posljednjih dana rata u Dotrščini. U sačuvanim arhivskim spisima *Projekt Dotrščina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945.* navedena su imena trinaestero Roma iz Tenje koji su uhapšeni i strijeljani u Zagrebu 1945. No, ne navode se drugi podaci o kontekstu njihovog pogubljenja. Moguće je da je Roma bilo i u nekim drugim skupinama strijeljanih na Dotrščini.

PRIJEDLOG RADIONICA ZA NASTAVNIKE I OSOBE KOJE RADE S MLADIMA

Genocid nad Romima u Zagrebu u Drugom svjetskom ratu

Autorica: Tena Banjeglav

1. DEKONSTRUKCIJA STEREOTIPA

1. Na početku sata, nastavnik objašnjava učenicima da će se baviti stereotipima te ih dijeli u grupe od 4 učenika po grupi i daje svakoj grupi primjerak teksta koji se nalazi ispod. Ako misli da je potrebno, posebno s mlađim učenicima, nastavnik može odmah objasniti što su stereotipi.
2. Grupe moraju odgovoriti na sljedeća pitanja:
  - a) Je li svijet koji je opisan u navedenom tekstu dobar ili loš? Objasnite svoj odgovor.
  - b) Zašto svi mrze tu određenu grupu u tom tekstu?
  - c) Ako se identificirate s tom grupom, kako se osjećate nakon što ste pročitali tekst?
  - d) Jeste li vidjeli/čuli slične primjere u stvarnom životu, povezane s drugim grupama u vašem društvu?
  - e) Jesu li ti slučajevi bili povezani s grupom s kojom se vi identificirate? Ako da, kako ste se osjećali? Ako ne, što mislite kako su se osobe iz te grupe osjećale kada su čule/pročitale takav tekst? Jeste li ikad pitali pripadnike te grupe kako su se osjećali?
3. Nakon što su odgovorili na pitanja, nastavnik pita učenike što znaju o stereotipima i kako bi ih definirali. Ideje zapisuju na ploču ili u zajednički dokument.
4. Nastavnik naglašava da su stereotipi pregeneralizirana i prepojednostavljena mišljenja koja pripisuju jednu karakteristiku (uglavnom negativnu) cijeloj grupi ljudi: ako netko pripada (ili se smatra da pripada) nekoj grupi, ta osoba mora imati te karakteristike.
5. Nastavnik pita učenike jesu li upoznati s nekim od stereotipa o Romima koji su prisutni danas ili su bili prisutni u prošlosti. Nakon što ih učenici navedu, nastavnik treba objasniti odakle oni dolaze, odnosno da se oni odnose na razne aspekte romskog izgleda, načina života, kulture, itd. Ako učenici nisu upoznati s njima, nastavnik objašnjava da su oni brojni i odakle dolaze.

TEKST:

Probudio/la si se ujutro i upalio/la televizor. Vijesti javljaju da je grupa od troje Hrvata opljačkala turista na glavnom gradskom trgu. Skrolaš društvenim mrežama i vidiš komentare vezane uz tu pljačku. Ljudi govore da Hrvati uvijek rade samo probleme i da ih treba poslati iz Europe, negdje na drugi kontinent, što je dalje moguće. To nije prvi put da čuješ tako nešto i znaš da neće biti ni zadnji.

Izlaziš iz kuće i na svom putu do škole vidiš grafit pored kojeg prolaziš svaki dan u zadnjih mjesec dana, koji govori: „Zaštiti se od prljavih Hrvata“. Pri ulazu u školu, čuješ grupu učenika koji se rugaju Hrvatima i nazivaju ih lijenima, osobama koje nisu dobre ni u čemu i drugim ružnim imenima.

2. KAMENI SPOTICANJA

Opcija 1.

1. Ukoliko se u kvartu u kojem učenici žive ili u kojem se nalazi škola, nalazi i jedan od kamena spoticanja za romske žrtve, odvesti učenike do tog kamena.
2. Dati im vrijeme da pročitaju tekst koji se nalazi na njemu. Pitati ih što iz njega saznaju o toj osobi?

3. Pitati učenike znaju li nešto o kamenima spoticanja i kome su oni posvećeni? Ako ne, objasniti im o projektu *stolpersteine* i o procesu postavljanja kamena spoticanja u Zagrebu. Opcija je i da im se da poveznica na web stranicu <https://stolperstein.hr/> te da sami istraže i projekt.
4. Na istoj stranici, učenici mogu saznati više o osobi koja se nalazi na kamenu spoticanja koji su posjetili.

Opcija 2.

1. Prikazati dva kamena spoticanja (Štefan Nikolić i Branko Maleković). Postaviti sljedeća pitanja:
  - a) Znate li što predstavljaju pločice prikazane na slikama? Objasnite svoj odgovor.
  - b) Što je zajedničko osobama kojima su one posvećene?
2. Nakon što su učenici odgovorili na pitanja, nastavnik im daje poveznicu na stranicu <https://stolperstein.hr/stolperstein-zagreb-2021/>. Daje im zadatak da pronađu ta dva kamena spoticanja i da saznaju više o osobama koje se na njima nalaze i o njihovim sudbinama.
3. Druga opcija je da nastavnik unaprijed pripremi materijale s kamenima spoticanja i svim potrebnim podacima, koje bi zatim samo podijelio učenicima u fizičkim kopijama.

Opcija 3.

1. Nastavnik prikazuje učenicima jedan ili dva kamena spoticanja i postavlja im pitanje jesu li ih ikada vidjeli i znaju li što su oni te kome su posvećeni.
2. Nakon što su učenici ponudili svoje odgovore, nastavnik ih upućuje na web stranicu <https://stolperstein.hr/>, gdje mogu saznati više o projektu kamena spoticanja. Nakon što su pročitali, proziva nekoliko učenika da prezentiraju što su saznali. Druga opcija je da nastavnik isprinta fotografije i podatke o oba kamena spoticanja i podijeli ih učenicima u fizičkim kopijama.
3. Učenici zatim istražuju kartu romskih kamena spoticanja na poveznici <https://stolperstein.hr/stolperstein-zagreb-2021/>.
Učenici sami istražuju kartu te odgovaraju na sljedeća pitanja:
  - a) Gdje su Romi uglavnom živjeli u Zagrebu?
  - b) Kojeg datuma je većina Roma deportirana?
  - c) Istražujući kamene spoticanja i biografije osoba, gdje je većina njih ubijena?
  - d) Što još o zagrebačkim Romima možemo saznati iz ove karte i podataka na njoj?
  - e) Istraži detaljnije jednu od osoba (ili obitelji) s kamena spoticanja i prezentiraj ju ostalima.
4. Također, i karta se može isprintati direktno sa stranice i podijeliti učenicima u fizičkim kopijama.

Prilog 1.

Pravno neobvezujuća radna definicija antiromskog rasizma i diskriminacije^{*5}

Usvojena 8. listopada 2020.

Prepoznajući sa zabrinutošću da je zanemarivanje genocida nad Romima doprinijelo predrasudama i diskriminaciji s kojima se mnoge romske** zajednice i danas suočavaju te prihvaćajući našu odgovornost za suzbijanje takvih oblika rasizma i diskriminacije (u skladu s člankom 4. i 7. Ministarske deklaracije Međunarodnog saveza za sjećanje na holokaust (IHRA) iz 2020., i članku 3. Deklaracije iz Stockholma), IHRA usvaja sljedeću radnu definiciju antiromskog rasizma i diskriminacije:

Antiromski rasizam/diskriminacija očituje se kroz upotrebu pojedinih izraza i djela, kao i kroz institucionalne politike i prakse marginalizacije, isključenja, fizičko nasilje, obezvrjeđivanje romskih kultura i stilova života, te korištenje govora mržnje usmjerenog prema Romima kao i prema drugim pojedincima i skupinama koji su tijekom nacističke ere, kao i dandanas, percipirani, stigmatizirani ili progonjeni kao „Cigani“. To dovodi do postupanja prema Romima kao prema nekoj tobožnjoj tuđinskoj skupini i njihovog povezivanja s nizom pogrdnih stereotipa i iskrivljenih predodžbi koje predstavljaju specifičan oblik rasizma.

Kako bi se IHRA usmjerila u svom radu, prepoznaje se sljedeće:

Antiromski rasizam/diskriminacija postoji već stoljećima. Bila je ključan element politika progona i uništenja Roma koje je provodila nacistička Njemačka te fašistički i ekstremni nacionalistički partneri i drugi suradnici koji su sudjelovali u tim zločinima.

Antiromski rasizam/diskriminacija nije započela s nacističkom erom ni prestala nakon nje, već je i dalje središnji element u zločinima počinjenima nad Romima. Unatoč značajnom radu Ujedinjenih naroda, Europske unije, Vijeća Europe, Organizacije za europsku sigurnost i suradnju i drugih međunarodnih tijela, stereotipi i predrasude prema Romima nisu dovoljno snažno osuđeni ni opovrgnuti pa i dalje postoje i rabe se uglavnom bez posljedica.

Antiromski rasizam/diskriminacija je višestruka pojava koja je društveno i politički široko prihvaćena. Predstavlja kritičnu prepreku za uključivanje Roma u šire društvo i djeluje tako da onemogućava Romima uživanje jednakih prava, mogućnosti i korisnog socijalno-ekonomskog sudjelovanja.

Postoje mnogi primjeri koji ilustriraju antiromizam/antiromsku diskriminaciju. Suvremene pojave antiromskog rasizma/diskriminacije mogle bi, uzimajući u obzir cjelokupni kontekst, uključivati, ali nisu ograničene na:

- iskrivljavanje ili negiranje progona Roma ili genocida nad Romima,
- veličanje genocida nad Romima,
- poticanje, opravdavanje i počinjenje nasilja nad romskim zajednicama, njihovom imovinom i Romima pojedincima,
- prisilnu i nesvojevoljnu sterilizaciju kao i drugo fizički i psihički nasilno postupanje s Romima;
- ustrajanje na diskriminatornim stereotipima o Romima i protiv Roma i afirmiranje takvih stereotipa,
- okrivljavanje Roma, koristeći govor mržnje, za stvarne ili zamišljene socijalne, političke, kulturne, ekonomske i javnozdravstvene probleme,

---

⁵ „Pravno neobvezujuća radna definicija antiromskog rasizma i diskriminacije“, dostupno na <https://www.azoo.hr/programi-arhiva/mvep-prevelo-ihra-ine-definicije-antiromskog-rasizma-i-diskriminacije-te-preporuka-za-prepoznavanje-i-suzbijanje-iskrivljavanja-istine-o-holokaustu/>

- stereotipizaciju Roma kao osoba koje se bave kriminalnim radnjama,
- upotrebu izraza „Ciganin” kao pogrdu,
- odobravanje ili poticanje mehanizama isključenja usmjerenih protiv Roma na temelju rasno diskriminirajućih pretpostavki, poput isključenja iz redovnih škola i institucionalnih postupaka ili politika koji vode ka segregaciji romskih zajednica,
- donošenje politika bez pravne osnove ili određivanje uvjeta koji omogućuju proizvoljno ili diskriminirajuće raseljavanje romskih zajednica i pojedinaca,
- smatranje Roma kolektivno odgovornima za stvarne ili zamišljene postupke pojedinih članova romskih zajednica,
- širenje govora mržnje protiv romskih zajednica u bilo kojem obliku, primjerice u medijima, uključujući internet i društvene mreže.

* Preporučuje se korištenje nacionalnog ekvivalenta pojmu, Kanada i Sjedinjene Američke Države koriste pojam antiromski rasizam.

** Riječ „Romi“ koristi se kao krovni pojam koji uključuje različite srodne skupine, bez obzira jesu li sjedilačke ili ne, kao što su Romi, Putnici, Gens du voyage, Resandefolket/De resande, Sinti, Camminanti, Manouches, Kalés, Romanichels, Boyash/Rudari, Ashkalis, Égyptiens, Yéniches, Doms, Loms i Abdal, koje mogu biti raznolike kulture i načina života. Ova bilješka pruža objašnjenje, ali ne i definiciju pojma Roma.